

Xarici dilin öyrənilməsi şagirdlərin ünsiyyət və ümumiləşdirmə tələbatının formalaşdırılması vasitəsi kimi

Akif Əlihüseyn oğlu Quliyev

Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti

E-mail: genrl_office@mail.ru

Rəyçilər: psixol.ü.f.d., dos. Ə.Ə. Əliyev,
psixol.ü.f.d. S.İ. Mansurova

Açar sözlər: dil, vasitə, ünsiyyət, tələbat, təhlil, forma, fəaliyyət, qrammatik

Ключевые слова: язык, средства, общение, спрос, анализ, форма, деятельность, грамматика

Key words: language, means, communication, demand, analysis, form, activity, grammar

Psixoloqların tədqiqatları nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməklə bərabər şagirdlərin əqli inkişafı yüksəlir, təfəkkürün imkanları genişlənir. Tədqiqatımızın əsas müddəalarında biri də bilik və bacarıqlara yiyələnmə prosesi ilə şagirdlərin analitik-sintetik fəaliyyətinin inkişafı arasında qarşılıqlı əlaqəni aşkara çıxarmaqdır.

S.L.Rubinşteyn qeyd edirdi ki, "Biliyə yiyələnmə təfəkkür məhsuludur və ya hər halda, onu işə salır; əlbəttə, əgər o yalnız səthi və ya əzbərçilik deyildirsə... Mənimsənilən bilik artıq təfəkkür proseslərinə əsaslanır. (1, s. 134)

S.F.Juykov "priyom" terminini tədris üsulu mənasında müvafiq anlayış, bacarıq və ya vərdislərin mənimsənilməsinin müəyyən vasitələrinə aid öyrənilmiş əməliyyatların, hərəkətlərin cəmini ifadə etmək üçün istifadə edir. Müəllifə görə dil materiallarının təhlili üsulları linqvistik müqayisə prinsipi üzrə qurulurlar. Bu dilin sistem olması ilə şərtlənir və hər bir qrammatik forma eyni qrammatik kateqoriyada digər formalara müqavimət göstərdiyinə görə mövcud olur. Dəyişdirilmə üsulu, tərkib və formasına görə sözlərin dəyişdirilməsi və formaların qarşılaşdırılmasını qrammatik təhlilin daha xarakteri üsulu hesab edir.

Tədris fəaliyyətinin priyomları bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmənin yüksək səviyyəsini şərtləndirirlər. Hər bir səviyyə üç parametərə görə xarakterizə olunur: 1) öyrənilən obyekt, onların əlamətləri və münasibətlərinin dərk edilmə xüsusiyyətlərinə görə; 2) öyrənilən obyektlərin əlamətlərinin mücərrədləşdirmə formasına görə; 3) ümumiləşdirmə növlərinə görə (2, s. 213).

Psixologiyanın yuxarıda nəzərdən keçirilən müddəalarından çıxış edərək qeyd etmək olar ki, xarici dilin tədrisi prosesini elə təşkil etmək lazımdır ki, öyrənilən dilə yiyələnmə dil qanunauyğunluqları və yazı qaydalarının dərk edilməsi vasitəsilə həyata keçirilsin.

Analitik-sintetik fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və öyrənilən materialın mənimsəmə proseslərinə dair prinsipial müddəalara əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər hansı bir səviyyədə şagirdin müəyyən analitik-sintetik fəaliyyəti olmadan nə öyrənilən obyektin ilkin basə düşülməsi, əlamətlərinin dərk, nə də bu obyektin sonradan mənimsənilməsi çətin ola bilər. Başqa sözlə desək, şagirdlər müəyyən analitik-sintetik, əqli fəaliyyəti yerinə yetirməsələr, öyrənilən dilin kommunikativ vərdislərinə yiyələnməsi çətinləşər.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, şagirdlərin öyrənilən xarici dilin materiallarını qrammatik təhlil etmək, qrammatika və yazı qaydalarına dair bilikləri mənimsəmək və bunların dərk əsasında uğurla dilə yiyələnmək üçün psixoloji imkanları qənaətbəxşdir.

Ana dili və xarici dillərin mənimsənilməsinin müxtəlif istiqamətlərini və yollarını səciyyələndirən L.S.Vıqotski bu yolu ana dili üçün “aşağıdan-yuxarıya” doğru, xarici dil üçün isə “yuxarıdan-aşağıya” doğru müəyyən edirdi. “Xarici dilin mənimsənilməsi, demək olar ki, ana dilinin inkişaf etdiyi yolun birbaşa əksinədir... Uşaqlar ana dilini qeyri-ixtiyari və düşünməyərək, xarici dili isə – şüurlu, məqsədyönlü şəkildə mənimsəyirlər. Buna görə də, demək olar ki, ana dilinin inkişafı “aşağıdan-yuxarıya” doğru gedirsə, xarici dilin inkişafı “yuxarıdan-aşağıya” doğru gedir (3, s.265). Dillərin mənimsəmə yollarının müxtəlifliyönlülüüyü haqqında müddəanın nəzərə alınması, xüsusilə məktəbdə xarici dillərin tədrisini təşkil edən üçün vacibdir, çünki məhz o, “yuxarıdan-aşağıya” doğru yolu müəyyən edir. Lakin şagirdlərin xarici dil vasitələrini, fikrin formalaşması üsullarını dərinlən öyrənməsi, dilin mahiyyətinin dərk edilməsi tədrisin mütləq komponenti olmalıdır kimi anlayış o demək deyil ki, onlar daim dili bilavasitə istifadə etməlidirlər. Əsas məsələ bundadır ki, dil vasitələrinin öyrənilməsi tədris prosesində hansı yeri tutmalıdır və onun müddəti nə qədər olmalıdır.

Xarici dilin doğma dildən fərqli olaraq məktəbdə öyrənilməsinin vacib xüsusiyyətlərindən biri də uşağın onu artıq nitqin senzitiv (dilə qarşı həssas) inkişaf dövründə mənimsəməsi deyil. Məlum olduğu kimi, bu, yaş yarımından beş yaşadək olan dövrdür, bu, dil “qaydaları”nın dərk edilməsi, L.S.Vıqotskiyə görə, ümumi gündəlik, məişət anlayışlarının formalaşması, uşağın geniş situativ fikrini qurduğu dövrdür. Bir çox psixoloqların xarici dili mümkün qədər erkən yaşlarında öyrənməyə başlamaq lazımdır kimi tələbi uşağın inkişafında bu yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının zəruriliyi ilə izah edilir. Lakin hər kəs qeyd edir ki, xarici dilin öyrənilməsi artıq formalaşmış doğma dili mənimsəmə təcrübəsi əsasında başlanmalıdır, yəni beş-altı yaşlarında, yuxarı məktəbəqədər yaşlarında və mütləq şəkildə ardıcıl olaraq məktəbdə davam etdirilməlidir. Bu xarici dilin dil hadisəsi kimi (doğma dil ilə müqayisədə) əsas xüsusiyyətləridir. İndi isə xarici dilin tədris fənni kimi digər məktəb tədris fənləri ilə müqayisədə spesifikasiyasına nəzər salaq.

Biz şagirdlərin xarici dilin mənimsənilməsi xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədilə Bakı şəhərinin məktəblərində V-VIII sinif şagirdlərinə bir neçə mərhələdən ibarət psixodiyagnostik tapşırıqlar təqdim etdik.

V sinif şagirdlərilə aparılan tapşırıqların nəticələri və buraxılan səhvlər aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

1. Bəzi şagirdlər birinci tapşırığı yerinə yetirərkən (“verilmiş sözlərdən cümlə düzəltmək”) təkcə 1-ci bənddə verilmiş sözlərdən cümlə düzməyi bacarmışlar “Walt Disney Was born in 1901”.

2. Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə tapşırığını isə bəzi şagirdlər bir hissəsini; bəziləri isə ümumiyyətlə yerinə yetirə bilməmişlər. Bir çox iştirakçılar söz önlərini. 1. “I m sorry to you for late”, 2. “There are many scores in the Nizami street”, 3. “He came from travel to Amerika”, digərləri isə bəzən şəkilçiləri unutmuşlar. Məs: “I am sorry for be late”, “He has just return... from Amerika” “There are many stop-in Nizami street”.

3. “Nöqtələrin yerinə in, on, at sözlərini əlavə edin” tapşırığında isə bir sıra şagirdlər onları yerində işlədə bilmişlər: “The next train to Ankara leaves... in yerinə at”, “London is on yerinə in the river Fhames işlətmışlər. Bəziləri isə “They arrived in Baku at 7 o clock in yerinə on the morning”, “The first man landed on the Moon on yerinə at July 21, 1969 sözönlərini işlətmışlər. Çoxları ilin aylarının qarşısında in July işləndiyini bildiklərinə görə səhvən in July 21.1969 yerinə on July 21.1969 yazmışlar.

4. Eksperimentdə iştirak edənlərin demək olar ki, əksəriyyəti (yəni 90%) iki ya üç cümlədən ibarət mətnlər tərtib etməyə cəhd göstərmişdir. Məs.”My classroom is always clan and my

classroom in is, comfortable. There is teacher s table nlar ite window”.

My classroom is comfortable and clean. There are twenty desks and teacher table. Some times reads teacher them tow.”

My classroom always is comfortabe. I have desk table and teacher table our classroom. The blackboard is brown. There are many books in our classroom. Sometimes our teacher read text.”

5. Sonuncu tapşırıqda ”Sözlərin qruplaşdırılmasında beşinci sinif şagirdlərinin bəziləri sözləri nitq hissələri üzrə qruplaşdırma bilməmişlər. Digərləri ilə bir sıra səhvlərə yol vermişlər. Məs:

a) isim (noun)-benefit, host, sea-gull, capital, valley, important (səhv), perfection, historical

b) well-known, amazing, have (səhv), tall, hast (səhv)

u) connet, verite rescue, adore

q) to, of, by, for,

VI sinif şagirdlərinin bəziləri isə mətni tərtib edərkən

Cüzi səhvlərə yol veriblər. Məsələn: Quliyeva fatimənin tərtib etdiyi mətni göstərmək olar:

“My classroom is clean an comfortable our classroom have desk teacher desks. There are many nice picture (düzgün pictures) in our classroom. My teacher often read-reads a book. My teacher is beautiful. I liked a lot it. Thera are twenty children in my classroom. We have book shelf. We have teacher desk. My teacher often reads a book.

5) Sözlərin nitq hissələri üzrə (isim, sifət, fel, sözləri) qruplaşdırılmasını bəzi şagirdlər müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmişlər. Digərləri isə ayrı-ayrı bölmələri qarışdırıb bölməni tamamlaya bilməmişlər. Məsələn: bəzi şagirdlər “adore” felini isim kimi, tall - hündür, uca sözünü tell - demək, söyləmək feli ilə qarışdırıb bölməsinə aid ediblər. Üç-dörd şagird isə “something” sözünü feilə, perfection sözünü isə isim bölməsinə aid olduğu halda onu sifət bölməsinə aid ediblər. Amma əslində bu sözdə olan “tion” söz sonluğu isim düzəldən şəkilçidir.

Beləliklə, məktəbdə aparılan müşahidələr, şifahi sorğular, psixodiaqnostik tapşırıqların təhlili və araşdırılması göstərir ki, şagirdlər (xarici) dil dərslərində müəyyən bacarıq və vərdişlərə, söz ehtiyatına yiyələnirlər, lakin onlardan bir çox hallarda, əsasən mətn tərtib edərkən çətinlik çəkirlər. Buna görə də bizə belə gəlir ki, hər şeydən əvvəl V-VIII sinif şagirdlərin analitik və sintetik fəaliyyətini aktivləşdirmək lazımdır. Digər tərəfdən xarici dilin mənimsənilməsi zamanı formalaşdıran bacarıq və vərdişlərin kommunativ yönlü olmasına ciddi diqqət yetirilməlidir.

Məqalənin aktuallığı. Xarici dilin tədrisi prosesi öyrənilən dilə yiyələnmənin dil qanunauyğunluqları və yazı qaydalarının dərk edilməsi vasitəsilə həyata keçirilməsini tələb edir. Məqalə də məhz bu kimi vacib məsələyə həsr olunduğundan onu aktual hesab edə bilərik.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, məqalədə bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməklə bərabər şagirdlərin əqli inkişafı yüksəlməsi, təfəkkür imkanlarının genişlənməsini bir daha təsdiqləyən müxtəlif alimlərin apardığı tədqiqatların nəticələrinə istinad edilmiş, tədris fəaliyyətinin əsas vasitələri göstərilmiş, Bakı şəhərinin bir sıra məktəblərinin ayrı-ayrı siniflərində şagirdlərlə aparılan psixodiaqnostik tapşırıqların nəticələri təhlil olunmuşdur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali, orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. М.: Учпедгиз. Наркомпроса РСФСР, 1940, 23 s. 292
2. Жуйков С.Ф. Психологические основы повышения эффективности обучения родному языку. М.: Педагогика, 1979, с. 13.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь. Собр. соч. в 6-ти томах. М.: Педагогика, 1982, Т.2, 504 s.
4. İbrahimbəyov F. Seçilmiş elmi əsərləri və haqqındakı xatirələr. Bakı: Mütərcim, 2017, s. 512
5. Hüseynov Ş., Şiriyev F., Muradov C. Psixolinqvistika: Dərslik. Bakı, 2003.
6. Леоньев А.А. Основы психолингвистики. С. -П., 2003.
7. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı, 2016, 91 s.

А.А. Кулиев

Изучение иностранного языка как средство формирования коммуникационных и обобщающих потребностей студентов

Резюме

В статье говорится о том, что в настоящее время в процессе овладения иностранным языком большое внимание уделяется психолингвистическому анализу и исследованиям усвоения изучаемого языка.

Наблюдения, проведенные в школе показывают, что при овладении иностранным языком необходимо формировать у учащихся знания, умения и навыки коммуникативного направления. В статье дается всесторонний анализ и обобщения экспериментальных и психолингвистических упражнений выполненных учащимися V-VIII классов.

A.A. Guliyev

Studying a foreign language as a means of forming students' communication and generalization needs

Summary

The article says that at present, in the process of mastering a foreign language, much attention is paid to psycholinguistic analysis and the study of the assimilation of the studied language.

Observations, conducting at the school show that when mastering a foreign language it is necessary to form students' knowledge, abilities and skills in the communicative direction. The article provides a comprehensive analysis and generalization of experimental and psycholinguistic exercises performed by students of grades V-VIII.

Redaksiyaya daxil olub: 24.12.2019